
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Le patriarcat œcuménique de Constantinople aux XIVe-XVIe siècles: rupture et continuité. Actes du colloque international, Rome, 5-6-7 décembre 2005 [Dossiers Byzantins 7], Centre d'études byzantines, néo-helléniques et sud-est européennes, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 2007, σελ. 475.

Ο έβδομος τόμος της σειράς Dossiers Byzantins περιλαμβάνει 19 ανακοινώσεις που έγιναν στο Διεθνές Συμπόσιο το οποίο οργανώθηκε τον Δεκέμβριο του 2005 στη Ρώμη με θέμα το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα.

Στην πρώτη η Α. Casiday («John XIV (Kalekas), Byzantine Theology-cum-Politics and the Early Hesychast Controversy», σσ. 19-35) παρουσιάζει τις πολιτικές και θεολογικές διαμάχες και την πρώιμη ησυχαστική έριδα του πρώτου μισού του 14ου αιώνα, όταν ήταν πατριάρχης ο Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας (1334-1347), ενώ η Μ.-Η. Congourdeau («Deux patriarches palamites en rivalité: Kallistos et Philothée», σσ. 37-53) μελετά την αντιπαλότητα που υπήρχε ανάμεσα σε δύο πατριάρχες, οπαδούς των παλαιμικών δογμάτων, τον Κάλλιστο και τον Φιλόθεο Κόκκινο.

Ο R. F. Taft («At the Sunset of the Empire: the Formation of the Final "Byzantine Liturgical Synthesis" in the Patriarchate of Constantinople», σσ. 55-71) ασχολείται στην ανακοίνωσή του με τη «βυζαντινή λειτουργική σύνθεση» και την τελική μορφή που έλαβε στο Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την παλαιολόγεια εποχή. Ο V. Roggi αντίστοιχα («Patriarchi ecumenici e peregrinazioni archivistiche di Georg Hofmann S. J. (1885-1956)», σσ. 73-90) διερευνά τις μελέτες του G. Hofmann σχετικά με τους οικουμενικούς πατριάρχες της Κωνσταντινούπολης.

Τις σχέσεις του Οικουμενικού Πατριαρχείου με τους μητροπολίτες των Ρως από το 1300 έως το 1600 παρουσιάζει αναλυτικά στην ανακοίνωσή της η S. Senyk («The Patriarchate of Constantinople and the Metropolitans of Rus', 1300-1600», σσ. 91-101), ενώ ο I.-A. Pop («Il patriarcato di Constantinopoli e la chiesa ortodossa della Transilvania (XIV-XVII sec.)», σσ. 103-115) εξετάζει για το ίδιο περίπου χρονικό διάστημα τις επαφές του πατριαρχείου με την ορθόδοξη Εκκλησία της Τρανσυλβανίας.

Ο T. Ganchou («Géorgios Scholarios, "secrétaire" du patriarche unioniste Grégorios III Mammias? Le mystère résolu. Appendice: Précisions sur les protagonistes des "entretiens religieux de Xylalas"», σσ. 117-194) στην εκτενή ανακοίνωσή του προσπαθεί να διαπιστώσει αν ένα πατριαρχικό έγγραφο

(φωτογραφία του αμέσως μετά από τη σ. 288) που φέρει την υπογραφή του ενωτικού πατριάρχη Γρηγορίου Γ' συντάχθηκε από τον ανθενωτικό Γεώργιο Σχολάριο. Στη συνέχεια διερευνά προσωπογραφικά προβλήματα που σχετίζονται με το ίδιο έγγραφο και σε μορφή παραρτήματος ασχολείται με τους πρωταγωνιστές των θεολογικών συζητήσεων που έγιναν στο παλάτι του Ξυλαλά κατά τα τελευταία χρόνια της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

H M.-H. Blanchet («L'ambiguïté du statut juridique de Gennadios Scholarios après la chute de Constantinople (1453)», σσ. 195-211) στηριζόμενη σε κείμενα της εποχής της άλωσης και κυρίως στις ιστορικές πηγές εξετάζει το αν μπορούσε ο πατριάρχης Γεννάδιος Β' Σχολάριος κατά τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας να δρα ως ελεύθερος άνθρωπος ή αν αποτελούσε απλώς το εκτελεστικό όργανο των εντολών και των επιθυμιών του σουλτάνου Μεχμέτ Β'. Ο C. G. Pitsakis («De la fin des temps à la continuité impériale: constructions idéologiques post-byzantines au sein du patriarcat de Constantinople», σσ. 213-239) ασχολείται με ζητήματα της αυτοκρατορικής βυζαντινής ιδεολογίας, καθώς και με θέματα που σχετίζονται με τη συνέχιση της ιδέας της αυτοκρατορίας κατά τη μεταβυζαντινή εποχή μέσα από τη διάδοση μύθων, προφητειών και λογοτεχνικών παραδόσεων.

Τα πολιτικά διλήμματα και τα προβλήματα αφομοίωσης των χριστιανικών πληθυσμών που αντιμετώπισε η σουλτανική εξουσία αμέσως μετά από την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και τη δημιουργία της οθωμανικής αυτοκρατορίας διερευνά στην ανακοίνωσή του ο D. G. Apostolopoulos («Du Sultan au Basileus? Dilemmes politiques du conquérant», σσ. 241-251), ενώ η D. Tsourka-Papastathi («À propos des privilèges octroyés par Mehmed II au patriarche Gennadios Scholarios: mythes et réalités», σσ. 253-274) με βάση ελληνικές πηγές του 15ου και του 16ου αιώνα, οι οποίες δίνουν πληροφορίες για την άνοδο του Γενναδίου Σχολαρίου στον πατριαρχικό θρόνο, επανεξετάζει τα κύρια χαρακτηριστικά των προνομίων που παραχωρήθηκαν από τον Μεχμέτ Β' στον πατριάρχη και το ποιμνίό του.

Ο G. Veinstein («Les conditions de la prise de Constantinople en 1453: un sujet d'intérêt commun pour le patriarche et le grand mufti», σσ. 275-287) αναλύει τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε η άλωση της Κωνσταντινούπολης και τους τρόπους με τους οποίους η νέα μουσουλμανική εξουσία αντιμετώπισε τη συνύπαρξη διαφορετικών θρησκειών μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας της. Η M. Païzi-Apostolopoulou («Mythe et réalité sur les documents du XVe-XVIe s. conservés au patriarcat de Constantinople», σσ. 289-298) μελετά έγγραφα του 15ου και 16ου αιώνα από τα αρχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Πέντε φωτογραφίες των εγγράφων αυτών παρουσιάζονται ακριβώς πριν από το κείμενο της ανακοίνωσης.

Τις οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στην Υψηλή Πύλη και το Ορθόδοξο Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης από το 1453 έως το τέλος του 16ου αιώνα παρουσιάζει αναλυτικά ο P. Konortas («Relations financières entre le patriarcat orthodoxe de Constantinople et la sublime porte (1453 – fin du XVIe siècle)», σσ. 299-318), ενώ οι P. Ş. Năsturel και D. I. Mureşan στην ανακοίνωσή τους («Denys II de Constantinople (1546-1556) et les débuts de la politique européenne du patriarcat œcuménique», σσ. 319-367) ασχολούνται με τα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής πολιτικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου που εγκαινιάστηκε από τον πατριάρχη Διονύσιο Β' (1546-1556).

Ο M. Cazacu («Le patriarcat de Constantinople dans la vision de Stephan Gerlach (1573-1578)», σσ. 369-386) εξετάζει με μεθοδικό τρόπο το περιεχόμενο του ημερολογίου του προτεστάντη θεολόγου Stephan Gerlach που αποτελεί την πιο σημαντική δυτική πηγή για την ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στον 16ο αιώνα. Ο Ch. Hannick («La discipline monastique du patriarcat de Constantinople du XIVe au XVIe siècle», σσ. 387-406) ασχολείται αντίστοιχα με το περιεχόμενο πατριαρχικών και συνοδικών πράξεων που αφορούν τους μοναστικούς θεσμούς σε επίπεδο κανονικού δικαίου και που σχετίζονται επομένως με τη μοναστική πειθαρχία από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα.

Ο P. Guran («L'origine et la fonction théologico-politique de la couronne patriarcale», σσ. 407-427) διερευνά την καταγωγή και τη θεολογικοπολιτική λειτουργία της πατριαρχικής μίτρας, ενώ στην τελευταία ανακοίνωση του τόμου ο D. I. Mureşan («De la place du *Syntagma* de Matthieu Blastarès dans le *Méga Nomimon* du patriarcat de Constantinople», σσ. 429-469) μελετά τις πιθανές επιδράσεις του *Συντάγματος κατὰ στοιχείον* του Ματθαίου Βλαστάρη στο *Μέγα Νόμιμον* του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Γίνεται από τα παραπάνω εύκολα κατανοητό ότι ο τόμος των πρακτικών του διεθνούς συμποσίου της Ρώμης αποτελεί ένα πλούσιο σύνολο για τη μελέτη της ιστορίας και της δράσης του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης από τον 14ο έως και τον 16ο αιώνα, καθώς και ένα πολύτιμο εργαλείο για όσους ασχολούνται με την παλαιολόγεια εποχή και γενικά με τις βυζαντινές σπουδές. Οι ιστορικές και προσωπογραφικές πληροφορίες που προσφέρουν οι ανακοινώσεις είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες, με αποτέλεσμα ο τόμος αυτός να αποτελεί για τον επιστημονικό κόσμο ένα χρήσιμο βοήθημα.

Βερναρδάκειος Μαγικός Κώδικας. «Εισάγωγον της Μαγείας τής πάλαι ποτέ», έκδοση Μ. Παπαθωμόπουλος, σχόλια Μ. Βαρβούνης, Αθήναι, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, 2006, [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 61], σελ. 443.

Ο τόμος απαρτίζεται από δύο μέρη: το πρώτο, κύριο μέρος (σσ. 11-323) περιλαμβάνει τη φιλολογική έκδοση ενός «μαγικού» χειρογράφου (τιτλοφορημένου από τη βιβλιοθήκη της οικογένειας Βερναρδάκη, όπου αποκειται), από τον ομότιμο καθηγητή της κλασικής φιλολογίας Μανόλη Παπαθωμόπουλο· το δεύτερο (σσ. 325-415), λεπτομερή σχολιασμό του εκδιδόμενου χφ από τον αναπληρωτή καθηγητή της λαογραφίας Μανόλη Βαρβούνη.

Στην «Εισαγωγή» (σσ. 11-25) εξετάζονται ζητήματα που αφορούν το περιεχόμενο και τη μορφή του χφ: πρόκειται για έναν ακέφαλο, αλλά εκτενή, εικονογραφημένο με μαγικούς χαρακτήρες σύμμεικτο κώδικα (από αυτούς που είναι γνωστοί ως «σολομωνικές») του 19ου αι. (οι χρονολογικές ενδείξεις 1887, 1888, 1889 μαρτυρούν τον χρόνο αντιγραφής, όχι, όμως, και σύνταξης του κειμένου του χφ, ο οποίος είναι μεν ακαθόριστος, ενδέχεται όμως να είναι και πολύ παλιότερος), ο οποίος περιέχει οδηγίες για την καθυπόταξη των δαιμόνων, θεραπευτικές συνταγές, αστρολογικές δοξασίες, πρακτικές μαύρης μαγείας, κτλ. Εδώ δεν τίγονται γενικά-θεωρητικά θέματα και προβλήματα της ελληνικής «μαγικής» παράδοσης ή των μαγικών νοοτροπιών και συμπεριφορών, αλλά συζητούνται με τρόπο ειδικό-συστηματικό προβλήματα: της συγκεκριμένης έκδοσης (ακατανόητα γλωσσικά στοιχεία, δυσσερμήνευτες τουρκικές, αραβικές και περσικές λέξεις, ρευστή ορθογραφία – ο εκδότης αποκαθιστά γενικά την ιστορική ορθογραφία εκτός από τις περιπτώσεις ονομάτων αγγέλων ή δαιμόνων, ξένων, λαϊκών ή ασυνάρτητων λέξεων, όπου ακολουθείται η ορθογραφία και η σύνταξη του χφ)· της παράδοσης του κειμένου. Επίσης συζητούνται εξειδικευμένα, κατά περίπτωση, θέματα όπως, π.χ., ο ρόλος των αιγυπτιακών παπύρων στην παράδοση μαγικών συνταγών μεσογειακής προέλευσης, η σύνδεση των αρχαίων ελληνικών μύθων και των γαμήλιων τελετών με τη μαγεία, η σχέση θρησκείας και μαγείας στους αρχαίους Έλληνες, η μαγεία στον Μεσαίωνα, κτλ. Ακόμη, συνοπτικά, η επίδραση και επιβίωση επωδών, εξορκισμών και τελετουργιών στα νεότερα χρόνια. Η πραγμάτευση γίνεται με καλή γνώση του αντικειμένου (ως γνωστόν, ο Μ. Παπαθωμόπουλος έχει μεταφράσει το βιβλίο του Ch. Faraone, *Αρχαία ελληνική ερωτική μαγεία*, Αθήνα 2004) και με επαρκή βιβλιογραφική ενημέρωση. Ως πρώτο και κύριο μέλημα του φιλολογικού εκδότη τίθεται το να χαράξει τα όρια, να εντάξει δηλαδή τον «Βερναρδάκειο Μαγικό Κώδικα» στην ελληνική «μαγική» παράδοση, δείχνοντας με πειστικότητα την αρχαία και μεσαιωνική προέλευση των περιεχομένων του.

Χωρίς αμφιβολία, η ελληνική «μαγική» γραμματεία προσελκύει το ενδιαφέρον των ερευνητών του 20ού και των αρχών του 21ου αι., όπως εύκολα συμπεραίνει κανείς από τον εξαιρετικά χρήσιμο βιβλιογραφικό πίνακα (σσ. 421-427), που παρατίθεται ύστερα από τα δύο υπομνήματα (γλωσσικό και πηγών: σσ. 417-420) του τόμου. Πάντως, στην ενασχόληση με τον συγκεκριμένο χώρο υπάρχουν ακόμη περιθώρια για πρωτοτυπία, αλλά και στην εκπόνηση έγκυρων εκδόσεων που θα επιτρέψουν την ασφαλή πρόσβαση στα μαγικά κείμενα. Η γόνιμη αυτή ερευνητική δραστηριότητα έχει να επιδείξει από παλιότερα αξιόλογες συμβολές, όπως π.χ. οι μελέτες των Α. Delatte, Fr. Pfister, I. Scheftelowitz, K. Seligmann, Ν. Γ. Πολίτη, Κ. Δ. Τσαγγαλά, Αν. Βακαλούδη, Χ. Βέικου, κ.ά., ενώ σταθμός της είναι η έκδοση ελληνικών χρφ από τον Armand Delatte, *Anecdota Atheniensia*, τ. 1, Liège - Paris 1927, η περίφημη σειρά *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, τ. 1-10, Βρυξέλλες 1898-1924, και ο αμητός των σημαντικών άρθρων και μεταφράσεων των τελευταίων δεκαετιών.

Το νέο υλικό που προσφέρει η προσεγμένη έκδοση του Μ. Παπαθωμόπουλου (σσ. 27-323: το κείμενο εκδίδεται με τον υπότιτλο «Εισάγον της μαγείας τής πάλαι ποτέ» και συνοδεύεται από περιορισμένης έκτασης κριτικό υπόμνημα) θα αποτελέσει πιθανότατα τη βάση για μελλοντικές εξειδικευμένες μελέτες. Όπως παρατηρεί ο εκδότης, παρά τις γενικές ομοιότητες στις μαγικές συνταγές, οι σολομωνικές διαφέρουν στις επιμέρους τελετουργικές λεπτομέρειες. Έτσι τα σχετικά χρφ παραδίδουν παραπλήσια κείμενα, όχι παραλλαγές του ίδιου κειμένου· για τον λόγο αυτό προκρίνεται η έκδοση κατά κώδικα και όχι μια «συνοπτική» ή παράλληλη έκδοση.

Από την άλλη μεριά, η συγκέντρωση, συζήτηση και δημιουργική επεξεργασία τής ως τώρα έρευνας (λαογραφικής, γλωσσολογικής, ανθρωπολογικής, θεολογικής και αγιολογικής, φυτολογικής, γεωγραφικής κτλ.), που επιχειρείται από τον Μ. Βαρβούνη μπορεί να δώσει το έναυσμα σε όσους ασχολούνται με τα γοητευτικά προβλήματα των «μαγικών» κειμένων να προχωρήσουν περισσότερο βασιζόμενοι στις απόψεις που παρουσιάζονται στον τόμο αυτό.

Η έκδοση συμπληρώνεται από Γλωσσάριο (σσ. 429-435: αποδελτιώνονται, με μία μόνο παραπομπή στο κείμενο, και ερμηνεύονται σπάνιες ή ακατανόητες ελληνικές λέξεις, ξένες λέξεις, κ.ά.) και αλφαβητικό «Πίνακα θεμάτων» (σσ. 437- 443). Πρέπει να προσμετρηθεί στις αρετές του βιβλίου το δύσκολο εγχείρημα της μετάφρασης άγνωστων ή «σκοτεινών» λέξεων και φράσεων (όσες απαντούν σε δημώδη κείμενα που ενδέχεται να είναι προγενέστερα του 18ου αι. πρέπει να περιληφθούν, βέβαια, στο *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας* του Εμμ. Κριαρά), που, σε συνδυασμό με τον λειτουργικό καταρτισμό των «Σχολίων», μας παρέχουν τα βασικά κλειδιά αποκρυπτογράφησης του κειμένου.

Μερικές παρατηρήσεις: Το Γλωσσάριο θα άξιζε να είναι πληρέστερο σε παραπομπές, λέξεις και τύπους λέξεων. Ως αβλεψία πρέπει να θεωρηθεί η έλλειψη διαλυτικών στο επίθ. *ατζαΐπ* (σ. 430), το οποίο ας σημειωθεί ότι απαντά στο κείμενο, όπου ο εκδότης διατηρεί επί του προκειμένου τη γραφή του κώδικα, ως *ατζαήπ* (σ. 42.14).

Αναφέρουμε, τέλος, ενδεικτικά, ορισμένα ζητήματα που δεν εντάσσονται στο κύριο αντικείμενο του βιβλίου και τα οποία θα μπορούσαν να είχαν διερευνηθεί, ενισχύοντας την προοπτική του: Το υπό συζήτηση κείμενο είχε πρακτική μαγική χρησιμότητα ή προοριζόταν για αναγνωστική απόλαυση, ή και τα δύο; Ανήκε στη λαϊκή ή στη λόγια παράδοση (ο H.-G. Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, μτφρ. Ν. Eideneier, Αθήνα, «Επίμετρο», 1988, σσ. 314-317, δείχνει αναποφάσιτος να εντάξει τα μεσαιωνικά ονειροκριτικά, αστρολογικά, προφητικά και ιατροσοφικά κείμενα στη μία ή την άλλη παράδοση); Αποτελούσε ανάγνωσμα για εύπορους μορφωμένους της εποχής ή προϊόν παραλογοτεχνίας, προορισμένο για ένα λαϊκό κοινό ή για επαγγελματίες του είδους; Ποια είναι η σχέση της χειρόγραφης «μαγικής» παράδοσης με την προφορική λαϊκή παράδοση; Στη σ. 389 (σημ. 315) της έκδοσης αναφέρεται ότι σχέση με τη μαγεία είχαν κυρίως τα μέλη του κατώτερου κλήρου· ανακύπτει, λοιπόν, το ερώτημα αν θεωρούνταν κατώτεροι και οι συγγραφείς που συνθέταν τις σολομωνικές. Άλλα θέματα που ερεθίζουν την περιέργεια του αναγνώστη-ερευνητή είναι τα εξής: αν λεκτικά στοιχεία που προσφέρει το μαγικό, λαϊκό κείμενο μεταφερθούν σε λόγιο περιβάλλον, διατηρούν ή όχι το ιδιαίτερο σημασιολογικό τους φορτίο (π.χ. οι λέξεις *κομπώνω*, *καταδώ*, *δέω*, *επιτιμώ*, *βουλώνω*, *θέλημα*, τα ονόματα καρπών, τα χρώματα κτλ. που χρησιμοποιούνται στην ερωτική μαγεία); Η παρουσία της Μοίρας (δαμιονοποιημένης στις παραδόσεις του ελληνικού λαού) σχετίζεται, σε ένα δημώδες ερωτικό κείμενο με ονειρικό πλαίσιο όπως, πχ., η *Ιστορία και όνειρο* του Μαρίνου Φαλιέρου, με την αναφορά της μοίρας σε επωδές που χρησιμοποιούνται στις ονειρομαντείες; Η βιβλιομαντεία ως έκφραση θεοκρισίας, στοιχείο που απαντά στον *Απόκοπο* του Μπεργαδή (στ. 193)¹ αποτελεί κατάλοιπο της παραδοσιακής μαγείας που μαρτυρείται και σε παλαιότερες βυζαντινές πηγές; Η εμφάνιση των δαιμόνων στο ίδιο κείμενο (στ. 439-444), η οποία δεν συνάδει με το γενικό κλίμα του ποιήματος, μήπως απηχεί μαγικές πρακτικές νεκρομαντείας, όπου οι μάγοι επιδίωκαν με επωδές, επικλήσεις προς τους δαίμονες και φίλτρα είτε την επαναφορά των νεκρών-πνευμάτων από τον Άδη είτε την κατάβαση των ζωντανών εκεί με σκοπό να μάθουν τα μελλούμενα; Η άποψή μου είναι ότι στο πλαίσιο της ειρωνικής αντιστροφής των παραδομένων κειμένων και του διακειμενικού

1. Βλ. P. Vejleskov, *Apokopos* (Synoptic edition with an introduction, commentary and Index verborum), Κολωνία, «Romiosini», 2005, [Neograeca Medii Aevi IX], σ. 273.

διαλόγου με λόγια και λαϊκά κείμενα, που έχουν εντοπίσει οι μελετητές του κειμένου, εγγράφεται, ίσως, και η αντιστροφή της μαγικής πρακτικής της νεκρομαντείας. Πρόκειται ίσως για μια ειρωνική στάση του λόγιου ποιητή απέναντι στη λαϊκή σκέψη και μεταφυσική αντίληψη: στον *Απόκοπο*, δεν μαθαίνουν οι άνθρωποι το μέλλον από τους νεκρούς, αλλά οι νεκροί το παρόν από τους ζωντανούς, κτλ.

Τα παραπάνω ερωτήματα – ο βασικός σκοπός ενός επιστημονικού έργου είναι, ασφαλώς, όχι μόνο να απαντά σε ερωτήματα, αλλά και να θέτει ερωτήματα· θα έλεγα ότι υπογραμμίζουν ή και αυξάνουν την έλξη που ασκεί στον μυημένο αναγνώστη η παρούσα έκδοση· μια έκδοση που έγινε σύμφωνα με τους αυστηρούς κανόνες που απαιτεί η σύγχρονη επιστημονική έρευνα και πρακτική.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΣΩΤΗΡΙΑ ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

